

УДК 811.161.2'36-112

ФУНКЦІОНУВАННЯ АРХАЇЧНИХ ФОРМ ІМЕННИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ІСТОТИ У ПРИЙМЕННИКОВО-ВІДМІНКОВИХ КОНСТРУКЦІЯХ

Козіна Ю. В.

У статті проаналізовано причини закріплення старої форми акузатива субстантивів на позначення істот у сполученні з прийменниками в і за впродовж писемної історії української мови.

Ключові слова: категорія істоти / неістоти, стара форма акузатива, прийменниково-відмінкова конструкція.

В статье проанализированы причины закрепления старой формы акузатива одушевленных существительных в сочетании с предлогами в и за в течение письменной истории украинского языка.

Ключевые слова: категория одушевленности / неодушевленности, старая форма акузатива, предложно-падежная конструкция.

The article analyzes the reasons fixing the old form of accusative of animate nouns in combination with prepositions in and out during the recorded history of the Ukrainian language.

Key words: animate / inanimate category, old form of accusative, prepositional-case constructions.

Дослідження семантичного підґрунтя граматичних форм, зокрема в субстантивах на позначення істот / неістот, традиційно простежували у безприйменникових конструкціях, побічно ілюструючи подібні форми іменників у функції непрямого додатка (С. Бевзенко, С. Самійленко, В. Мадоян, Н. Букатевич та ін.). Однак у поєднанні з прийменниками у формі знахідного відмінка такі субстантиви досить активно функціонують в українській мові. Деякі мовознавці лише констатують наявність архаїчних форм іменників на позначення істот у сполученні з прийменниками (Г. Хабургаєв, О. Пешковський, В. Борковський та ін.), інші розглядають причини їхнього закріплення на синхронічному рівні з боку різних підходів (Г. Вакула, А. Нарушевич та ін.). Однак той факт, що при визначенні семантики словоформи у прийменниковій конструкції “важливо враховувати не тільки її формальне, граматичне значення, але й ту функцію, яку вона виконує у семантичній структурі речення” [4, с. 179], постає потреба в аналізі синтагматично набутого змісту назв істот / неістот у згаданих конструкціях. Мета статті – простежити причини закріплення старої форми акузатива субстантивів на позначення істот у сполученні з прийменниками в і за впродовж писемної історії української мови.

У сучасній українській мові прийменниково-відмінкові конструкції досить часто репрезентують наявність старої форми акузатива іменника, наприклад: *вийти в люди, записатись у художники, піти в солдати, пошитися в дурні, запросити у гості* тощо. Функціонування такого типу словосполучень зафіксовано ще в давньо-руськоукраїнській і середньоукраїнській мові: *стѣлмъ же и арьхиерѣмъ и ѡко (не) достоитъ симъ всакыми ризами измѣнѣтисѧ ины оубо имѣти ѡже в люди исходити ины же дома седѣти* (XIII, СДЯ IV, с. 484); *А по семъ ненадобе вступоватисъ ни детемъ моимъ, ни внучатомъ, ни всему роду моему до века, ни въ люди церковныя, ни во вси суды ихъ, – то все даль есми церкви Божой* (1322, ССУМ I, с. 568); *увязалъ ся въ люди мои отчинныи тыми разы безъ кожного права <...> а передъ тымъ николи тыхъ людей в держании не былъ* (1498, с. 567); *Просить панъ до Павологі въ гості* (XVII, ЗапРус, с. 97). Однак аналізовані субстантиви, зокрема лексема *люди* була консервативною щодо використання нової форми акузатива не лише у сполученні з прийменником *в*, а і в інших синтаксичних конструкціях: *сѣси ѡи люди своѧ* (1095, СДЯ IV, с. 482); *Стѣславъ и взѧ люди* (к. XII/1425, ЛК, с. 339); *ѣь бѣ<...> речеть миръ на люди своѧ и на преподобныѧ своѧ* (XIII, СДЯ IV, с. 482); *аще же и за люди оумремъ смѣртю животь коупимъ*

(1406, 482). Функціонуванню такої форми акузатива сприяє семантика іменника *люди*, “яка вміщує в собі зміст узагальнений, наче трішки відсторонений” [2, с. 47], або ж цей субстантив “позначає пасивний об’єкт, що безпосередньо підкоряється (згідно зі своїм статусом у соціумі) чужій волі” [1, с. 99], а як наслідок не може виступати діячем (дорівнюється до речі), що позначається на відповідному граматичному оформленні. Пам’ятки середньоукраїнської мови паралельно фіксують наявність форми знахідного-родового згаданої лексеми: а) у функції прямого додатка, наприклад: *а ни людий не выслалъ тогда* (1401, Роз, с. 66); *а та(та)рская ему и своих людий давати яко инии зьмляне и своих людий дають* (XV, Рус, с. 37); *а людей по мѣстам, и по селам, и по дорогам без числа посекали и в полон побрала* (1491–1514, ЛКК, с. 85); *людей побрала в полон и набитки їх, тилко замки моцніе одержалися* (1650, ЛСам, с. 59); б) у прийменниково-відмінковій конструкції: *ап(с)ль Петръ по смерти своей ибѣцал(ъ)ся за людей бѣу млити* (XVII, Гал, с. 58). Проте у сполученні з прийменником в трапляється винятково стара флексія знахідного відмінка. Причиною такого архаїчного вживання давньої форми акузатива є особливий граматичний статус цих словосполучень. Словосполучення *вийти в люди* означає: докладаючи зусиль, забезпечити собі помітне становище в суспільстві, вищий рівень життя [5, с. 533]. Отже, закріплення давньої форми в згаданих конструкціях пов’язано з трансформацією лексичного значення особових іменників, що вказують тут не на сукупність осіб, а на прошарки суспільства, професію або певний загальний стан, у який переходить особа” [6, с. 175]. Морфологічне оформлення іменників на позначення істот як неістот у подібних прийменникових конструкціях простежується і в субстантивованих прикметниках: *Подоляк твердо пам’ятав, що, беручи новачка в іздіві, запрягся зробити з нього людину* (О. Гончар). У вільних конструкціях з прийменником в граматичне розрізнення іменників на позначення істот / неістот зберігається, пор.: *Звісно, вона не піде до Січі у братчики* (М. Коцюбинський); *Не помітила [Оленка], як і в дівчата вийшла* (XX, СУМ I, с. 271); *ну вийшла у передовики* (СхСл, 64) і *[Ярослав:] Замкнув ворота всіх надвірних брам, її [Милушу] ж несить з пошаною во храм* (І. Кочерга); *Річка в чоловіка вглибшки* (XX, СУМ I, с. 270). Проте іноді подібність до фразеологічного вживання іменника зумовлює вибір старої форми акузатива й у вільному словосполученні: *Будь-який козак волів радніше вийти поміж люди без штанив, ніж без бодай драної бирки на голові чи в руках...* (О. Ільченко).

Своєрідно відбувається оформлення знахідного відмінка в словосполученні з дієсловом *грати* (діал. *гуляти*). У формі множини іменники, що входять до складу таких конструкцій, мають, зазвичай, стару форму акузатива, незалежно від їхньої належності до назв живих чи неживих предметів, наприклад: *Лучше з розумним свині пасту, як з дурнем в карти грати* (XIX, СУМ I, с. 273); *Гуляли часто до півночі в ніска, в пари, у лави, в жути* (І. Котляревський); *Сидять паничі молоденькі круг стола, люльки смочуть і в карти грають, по-панськи, бач. Хто дурень, той грошики й платить* (Г. Квітка-Основ’яненко); *Тут [у депю] дуже хороше грати в піжмурки, бо можна так сховатись, що той, хто жмуриться, зроду-віку не знайде* (О. Копиленко); *Пам’ятаю: завжди курява в класі, гамір, темрява така, що діти порозлазяться по вікнах, а маленькі граються в жмурки* (О. Васильченко); *Все! – тихо каже Зеленцов. – Тепер вам, полковнику, нічого гратися в жмурки. Ви, надіюсь, розкажете про все, що нас буде цікавити* (В. Кучер); *Захар грається в крем’яхи з дітьми і все обдурює їх* (Грицько Григоренко); *В мої обгорілі кості / Сядуть грати чорти* (О. Забужко). А також такі специфічні назви ігор як *дочки-матері*, *козаки-розбійники*, до складу котрих входять назви істот, що у поєднанні з прийменником в (у) (у більшості випадків такі назви не вживаються без прийменника) характеризуються фразеологізованим значенням. Семантика контекстів (у поєднанні з дієсловом *грати*) пояснює вибір форми акузатива згаданих іменників: унаслідок трансформації значення субстантиви, які позначали осіб (тварин), починають називати ігри, а це актуалізує у них сему “неживе”.

Збереження форми істоти демонструють лексеми на позначення ігор у формі однини, наприклад: *В коника бавиться [Володя], за мотузочку мене прив’яже і цьвохає батіжком* (О. Копиленко); *Грати в підкидного дурня* (СУМ II, с. 438); *[2 дівчина:] Ні, краще [гратися] в женчика!* *[3 дівчина:] Чи в коструба!*

(І. Кочерга); *Собі очиці зав'язала / у панаса **грати** стала, Енея б тільки уловить; Еней же зараз догадався, Коло Дидони терся, м'явся* (XX, СУМ IV, с. 840). Іменники на позначення неживих предметів у значенні ігор у зв'язаних (фразеологічно) словосполученнях мають граматичний показник назв неістот: *Я бачила, як він годинами стояв оддалік і дивився смутним і добрим поглядом на дітей, що **грати в крокет*** (Леся Українка); *Малий зріст був найуразливішим місцем у Ігоря насамперед тому, що через це його неохоче приймали **грати в футбол*** (І. Багмут). У вільних словосполученнях таким субстантивам також не властиві варіативні закінчення у формі знахідного відмінка. Тобто семантика істоти в іменниках – назвах ігор у формі однини послідовно має вираження в новій формі акузатива, відповідно, сема “неживий предмет” у значенні таких субстантивів впливає на граматичне оформлення об'єкта як назви неістоти.

Акузативно-ґенітивні конструкції з іменниками на позначення ігор у формі однини певною мірою впливають на вибір форми субстантивів і в множині, про що свідчить дібраний приклад: *[Мотря:] Парубки **гратимуть** у довгої лози, у тарана; дівчата – у ворона, у гусей!..* (М. Кропивницький). Загалом, залучення все нових іменників (у тому числі і запозичених) до конструкції з дієсловом *грати* сприяє послідовному розподілу субстантивів зі значенням істоти та неістоти у формі множини (*грати у бетманів, індіанців, піратів/грати у камінці, кубики, салочки*) [3].

Подібно до згаданих словосполучень своєрідним залишком старої форми акузатива є прислівник *заміж*, наприклад: *авали діучину **заміж*** (СхСлоб, с. 71); *я повік ни буду **замуж** іти* (Поліс, с. 28); *за біднаго вийдеш **замуж*** (46). Історично форма знахідного-родового послідовно траплялась в конструкціях з прийменником *за*, який вказує на семантику саме знахідного відмінка як однієї з форм парадигми іменників із семантикою істоти, наприклад: *и слободо просити му б^оа **за корола** и за королевы и нам^ѣстькы* (1349, Роз, с. 4); *мы панове, бо^лре <...> **слюби(л) єсми за наше(е) г(с)др^а** стефана воєводу зємли молдавско^ѣ* (1395, ССУМ I, с. 368); *А подымъщинуоу де(и) давали **за великого кн^яза** витовта на трети(и) годъ* (1471). Однак стара форма акузатива закріпилась у прийменниковому словосполученні *за муж*, усупереч тому, що в оригінальних та перекладних пам'ятках лексема *мужь* зафіксована у ґенітивно-акузативній формі: *посла на волхование къ волхвоу **моужа** вѣрныи^а свои^а* (XI/XIII–XIV, ХА, с. 23); *выдаю(чи) мене у ма(л)же(н)ство **за мужа*** (1577 ГрВол 22); *маючи **мужа** живого, а орди в Крым пошли з добичу* (XVII, ЛСам, с. 54). “Причина переходу у прислівник сполучення *за мужь* криється в узагальненому характері іменника: у цій конструкції *мужь* – поняття загальне, не наділене конкретним змістом – конструкція зображує майбутній стан” [1, с. 72], тобто спостерігається синтаксична трансформація лексичного значення. Фразеологізація цього словосполучення фіксувалась й у злитому його написанні: *а коли оц^ь за свого живота дѣвку **замоуж** выдасть* (XV, ССУМ I, с. 368); *О оц^ьи котори^и маєть до(ч)ку свою **замоуж** (дати)* (378); *А є(ст)ли бы жона мо^л вѣсхотела **замуж** по(у)ти* (1560, ГрВол, с. 20); *за и(н)шого **замуж**, за члєка заграничного кору(н)ного <...> пошла* (1569, с. 40). В останньому прикладі конструкція з прийменником *за* передбачає використання лише іменника на позначення істоти (зокрема особи), адже у сучасній українській мові подібні словосполучення трапляються тільки із субстантивами в новій формі акузатива: *Петро нічого не виноват [винен], а я сама не хочу **за пана** возного* (І. Котляревський); *– Мене не буде – будь йому **за батька**...* (П. Мирний); *Нехай не дума (знов похилилась) погано про неї: що ї **заміж** вийшла без любові **за Тихона*** (А. Головко); ***За Давида** Тихін відповів* (А. Головко). В інших випадках граматичні значення істоти / неістоти іменників у сполученні з прийменником *за* чітко протиставлені (навіть у фразеологічно зв'язаних словосполученнях), пор.: *Готова страва вся стояла, Спішили всі **за стіл** сидать* (І. Котляревський); *В Миколи запеклось серце, а в душі заворушилась думка помститись [панові] за себе, **за батька**, за Нимидору* (І. Нечуй-Левицький); *Треба було торгуватися – він уважав нас **за дурнів*** (Ю. Яновський).

Можна допустити, що наявність акузативно-номінативної форми об'єкта є результатом незавершеності процесу оформлення категорії істоти, або ж, навпаки, підтвердженням унормованого вживання граматичних маркерів назв істот / неістот

залежно від зміни семантики лексеми. Вибір старої форми акузатива у прийменниково-відмінкових конструкціях згаданого типу мотивований синтагматичним значенням субстантива, а саме – послабленням семи “особа” за рахунок актуалізації модифікованого значення стану, професії тощо.

Література

1. Ильченко О. С. Семантика грамматики : оппозиция одушевленности-неодушевленности в синхроническом и диахроническом аспектах : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / Ильченко Ольга Сергеевна. – Краснодар, 2004. – 231 с.
2. Кедайтене Е. И. Категория одушевленности в русском языке (становление и развитие) : учеб. пособие к спецкурсу по истории русского языка / Е. И. Кедайтене. – М. : Изд-во Ун-та дружбы народов им. П. Лумумбы, 1982. – 60 с.
3. Нарушевич А. Г. Проявление категории одушевленности-неодушевленности имен существительных в предложно-падежных формах / А. Г. Нарушевич // Изв. ТРТУ / Таганрог. гос. радиотехн. ун-т. – 2006. – № 2. – С. 54–59.
4. Сабенина А. М. Конструкция с им. п. прямого объекта по данным обиходно-деловой письменности XII–XVII вв. / А. М. Сабенина // Исследования по исторической грамматике и лексикологии. – М. : Изд-во АН СССР, 1990. – С. 178–190.
5. Словник української мови : в 11 т. / за ред. А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, П. Й. Горецький, Н. І. Швидка. – К. : Наукова думка, 1970.
Т. 1. – 1970. – 799 с.
6. Хабургаев Г. А. Очерки исторической морфологии русского языка. Имена / Г. А. Хабургаев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 296 с.

Список умовних скорочень використаних джерел

- Гал** – Іоаникій Галятівський. Ключ розуміння / підгот. до вип. І. П. Чепіга. – К. : Наукова думка, 1985. – 445 с. – (Пам'ятки української мови XVII ст.).
- ГрВол** – Волинські грамоти XVI ст. / упор. : В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. – К. : Наукова думка, 1995. – 245 с. – (Пам'ятки української мови XVI ст. Серія актових документів і грамот).
- ЗапРус** – Записки о южной Руси / издал П. Кулиш. – СПб. : Типография Олександра Якобсона, 1856. – Т. 1. – XXV, 306 с.
- ЛК** – Літопис Київський // Полное собрание русских летописей. – М. : Изд-во вост. литературы, 1962. – Т. 2 : Ипатьевская летопись. – С. 285–710.
- ЛКК** – Краткая киевская летопись // Українська література XIV–XVI ст. Апокрифи. Агіографія. Паломн. твори. Історіограф. твори. Подем. твори. Переклад. повісті. Поет. твори. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 85–88.
- ЛСам** – Літопис самовидця / підгот. до вид. Я. І. Дзира. – К. : Наукова думка, 1971. – 206 с.
- Поліс** – Пащенко В. М. Поліська макросистема діалектних мікросистем української мови : хрестоматія з методичними рекомендаціями для практичних занять з української діалектології, етнолінгвістики, етнографії та фольклору / В. М. Пащенко, В. М. Бережняк. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – 62 с.
- Роз** – Українські грамоти (XIV ст. – перша половина XV ст.) / упор. В. Розов. – К. : Українська академія наук, 1928. – Т. 1. – 75 с.
- Рус** – Українські грамоти XV ст. / упор. В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1965. – 162 с. – (Пам'ятки української мови).
- СДЯ** – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : у 10 т. / гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Русский язык, 1988–2008. – Т. 1–5.
- ССУМ** – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / ред. Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. – К. : Наукова думка, 1977–1978. – Т. 1–2.
- СУМ** – Словник української мови. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
- СхСлоб** – Лесконова В. В. Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини : Людина та її риси / В. В. Лесконова. – Луганськ : Шлях, 1999. – 76 с.
- ХА** – Истрин В. М. Книги “временны” и “вбразны” Георгія Мниха. Хроника Георгія Амартола въ древнемъ славянорусскомъ переводѣ : текст, изслѣдование и словарь / В. М. Истрин. – Петроградъ : Российская государственная академическая типография, 1920. – Т. 1 : Текстъ. – 612 с.